

ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМУ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ГАТТ/COT І ЙОГО СУЧАСНИЙ СТАН

Визначено основні етапи становлення механізму вирішення спорів ГАТТ/COT і його сучасний стан.

Certainly the basic stages of becoming of mechanism of decision of disputes GATT/WOT and his modern state.

Сучасна процедура вирішення спорів, що існує у Світової організації торгівлі (далі – СОТ), є результатом довготривалого та складного процесу розвитку. Невдала спроба створення Міжнародної торговельної організації чітко продемонструвала небажання країн-членів підпорядковувати свою торговельну політику будь-якій міжнародній організації та віддавати повноваження вирішувати спори третій стороні. Це, на їхню думку, становило певну загрозу суверенітету. Тому весь процес еволюції механізму вирішення спорів відображає вагання країн між бажанням мати ефективну, зорієнтовану на правові засоби систему вирішення спорів та бажанням мати стабільну торговельну політику [13, с. 57].

Питання еволюції системи врегулювання спорів СОТ не знайшло належного відображення у вітчизняній літературі, однак воно доволі докладно розглянуто в наукових працях іноземних теоретиків [9 – 14].

Завданням цієї роботи є аналіз еволюції механізму вирішення спорів від часів існування ГАТТ і до його сучасного стану, висвітлення основних відмінностей та характерних рис, виокремлення найбільш значущих нововведень процедури.

Теорія міжнародного публічного права напрацювала дві основних концепції мирного вирішення міжнародних спорів: 1) вирішення суперечок, що спирається на політико-економічну силу держави; 2) вирішення спорів на підставі норм, правил та процедури, що заздалегідь узгоджені між сторонами спору.

Саме існування, не кажучи вже про застосування, першого з названих способів у сфері міжнародної торгівлі видається вкрай неприйнятним та не відповідає принципам міжнародного права в його сучасному розумінні, тому що надає перевагу найбільш розвиненим країнам. “У такому разі міжнародна торгівля буде мати нестабільний характер гри з нульовою сумою, коли торговельні питання будуть підпорядковані політиці, а вся система міжнародних економічних відносин базуватиметься на балансі сил” [1, с. 60]. Застосування ж другої з указаних концепцій має

стабілізаційний та цивілізований характер, передбачає справедливість та безсторонність у врегулюванні суперечностей. “Значною мірою історію цивілізації можна охарактеризувати як поступову еволюцію від підходу, зорієнтованого на силу, який властивий природному станові, до підходу, зорієнтованого на норми” [10, с. 110].

Механізм вирішення спорів у рамках ГАТТ/СОТ від самого початку свого існування і аж до закінчення Уругвайського раунду переговорів демонструє поступовий перехід від концепції, зорієнтованої на силу, до концепції, зорієнтованої на визнанні учасниками організації норми та процедури.

ГАТТ формально ніколи не була міжнародною організацією в класичному розумінні, тому створити певний інституційний механізм вирішення спорів було неможливо. Його створення планувалося пов’язати зі створенням Міжнародної торговельної організації, але статут цієї організації так і не набув чинності. Натомість, тимчасова угода ГАТТ проіснувала майже півстоліття.

На самому початку вирішення спорів ГАТТ відбувалося за спрощеною процедурою, коли договірні сторони подавали скарги голові ГАТТ, який, після їх вивчення, готував відповідні рекомендації. Договірна мудрість ГАТТ закріплювала думку, що судові процеси є неефективним способом вирішення будь-якої проблеми [12, с. 6]. Однак з часом стало зрозумілим, що подібний механізм не може задовольнити потреби організації, з’явилися перші спроби реформування системи. З часів виникнення ГАТТ спори здебільшого розглядалися на пленарних зустрічах сторін, трохи пізніше – міжсесійним комітетом, і, насамкінець, спеціальною групою для розгляду всіх торговельних спорів, або їх певних видів. У 1955 р. сталася доволі помітна подія – з ініціативи генерального директора ГАТТ Еріка Уіндама Уайта було вирішено створити спеціальні групи експертів замість робочих груп, що існували до того часу. Основним недоліком робочих груп було те, що їхні члени, по суті, представляли інтереси своїх країн. За новою системою до складу групи входило три чи п’ять експертів, що виступали у власній якості. Саме ця подія стала символом переходу від політичних способів врегулювання спорів до суто юридичних.

Цікавим та незвичайним елементом процедури було та залишається те, що остаточною метою процедури врегулювання спорів було не виявлення винуватої сторони та сторони, права якої порушено, як на перший погляд і повинно бути, а якомога швидше досягнення рішення, що влаштовує обидві сторони спору.

Основним ускладненням на шляху створення дієвого механізму вирішення спорів була та обставина, що Генеральна угода з тарифів та торгівлі 1947 р. (ГАТТ 47) [4] не містить визначення “процедура вирішення спорів”. Текст ГАТТ 47 нараховував лише дві статті, що

стосувалися врегулювання суперечностей між сторонами ГАТТ:

– ст. XXII передбачає “двосторонні консультації стосовно будь-яких питань, що впливають на реалізацію цієї угоди”, Сторони можуть, за вимогою сторони, проводити консультації з будь-якою стороною чи сторонами стосовно будь-якого питання, з якого неможливо знайти задовільне рішення шляхом консультацій, передбачених параграфом 1”.

– ст. XXIII визначала, що консультації – це необхідна попередня умова застосування багатосторонніх процедур ГАТТ та закріплювала концепцію анулювання та скорочення торговельних переваг, що в подальшому стала основною концепцією права СОТ.

О. Мережко та М. Неліп виокремлюють три характерних риси, що притаманні багатостороннім процедурам ГАТТ: 1) можливості застосування таких процедур за наявності анулювання та скорочення торговельних переваг (nullification and impairment), а не лише внаслідок порушення зобов’язання; 2) багатосторонні процедури передбачають не лише право сторін оперативно вивчати справу, але й приймати рішення по справі; 3) ці багатосторонні процедури надали сторонам ГАТТ право у відповідних випадках дозволяти одній зі сторін призупиняти “застосування до будь-якої іншої сторони таких поступок чи інших зобов’язань за цією Угодою, які вони можуть визнати доцільними за таких обставин” [1, с. 62].

Згодом склалася широка практика застосування ст. XXIII ГАТТ 47, оскільки її приписи не були достатньо конкретними. З метою узагальнення практики, що склалася, в подальшому була прийнята значна кількість актів, що стали своєрідними східцями до формування тієї системи вирішення спорів у Світовій Торговельній Організації, яка існує сьогодні. Серед них: Рішення про “Процедури стосовно ст. XXIII” (від 5 квітня 1996 р.), яке стосується вирішення суперечок між розвиненими країнами та тими, що розвиваються; “Домовленість щодо нотифікації, консультацій, розв’язання спорів та нагляду” (від 28 листопад 1979 р.) та додаток “Узгоджений опис звичаєвої практики ГАТТ у галузі розв’язання спорів”; Рішення про “Процедури розв’язання спорів” (від 29 листопада 1982 р.); Рішення про “Процедури розв’язання спорів” (від 30 листопада 1984 р.); Рішення про “Поліпшення в правилах і процедурах розв’язання спорів” (від 12 квітня 1989 р.) Приписи цих актів зберегли свою силу і до сьогодні, оскільки ГАТТ 94 зобов’язує сторони апріорі погоджуватися з положеннями ГАТТ 47 [8].

Стаття XXIII (1) ГАТТ зазначає, що будь-яка сторона ГАТТ може порушити позов, якщо вважає, що “будь-яка перевага, якою вона має право прямо чи опосередковано користуватися за цією Угодою, зводиться нанівець чи ушкоджується або що досягнення будь-якої цілі Угоди ускладнюється внаслідок”: а) невиконання іншою стороною своїх зобов’язань за цією Угодою; б) застосування іншою стороною будь-якого

заходу незалежно від того, чи конфліктує він з положеннями цієї Угоди, чи ні; в) існування будь-якої іншої ситуації.

Початком процедури врегулювання спорів виступали переговори сторін – консультації, які, як свідчить практика, стали основною формою подолання суперечностей. Наступним етапом виступала стадія добрих послуг, процедура примирення та посередництво з боку Генерального директора ГАТТ, інших осіб та органів. І тільки після недосягнення позитивного результату після вичерпання зазначених засобів сторони спору передавали справу на розгляд Договірних Сторін або Раді представників, що за сприяння Генерального директора формувала групу експертів чи робочу групу для прийняття рішень з цього спору. Прийняте ними рішення ставало юридично обов'язковим для сторін.

Згідно зі ст. XXIII (2) ГАТТ, існує три види засобів правового захисту інтересів і прав сторін ГАТТ. Так, якщо відповідні сторони спору “не досягли задовільного врегулювання протягом розумного періоду часу”, тоді “справу може бути передано на розгляд ДОГОВІРНИХ СТОРІН”, які наділені повноваженнями: надати відповідні рекомендації сторонам, які, на їх думку, зацікавлені в справі; винести рішення щодо справи, залежно від того, що вони вважатимуть належним; якщо вони вважають, що обставини є досить серйозними для того, щоб виправдати такі дії, вони можуть дозволити стороні чи сторонам призупинити застосування до будь-якої іншої сторони таких поступок чи інших зобов'язань за цією Угодою, які вони можуть визначити за доцільні за таких обставин.

У практиці ГАТТ схвалення сторонами ГАТТ доповіді групи експертів розглядалось як обов'язкове рішення, що вважалося авторитетним визначенням існуючих за ГАТТ прав і обов'язків сторін спору. Виконання рішень груп експертів та робочих груп забезпечувалося політичними важелями тиску та авторитетом ГАТТ. Лише в декількох випадках у разі очевидного ігнорування рішень ГАТТ мало місце застосування відповідних санкцій.

Система вирішення спорів ГАТТ стала практичним засобом розгляду спорів на противагу консультаціям сторін. Доповіді груп зверталися до окремих обставин “справи, тому легко дистанціювалися від інших спорів, а “рішення з попередніх справ відігравали у кращому випадку роль переконливого прецеденту” [3, с. 22] Процедура вирішення спорів ГАТТ та Генеральна угода в цілому успішно існувала такий тривалий термін лише завдяки пріоритету дипломатичних процедур над юридичними, в іншому разі багато з членів ГАТТ вийшли б з її складу. Ця система давала широкі можливості для досягнення компромісних рішень між сторонами спору, що, у свою чергу, забезпечувало більшу стабільність міжнародних торговельних відносин і стимулювало виконання рішень ГАТТ. За всю історію існування ГАТТ лише в декількох випадках рішення груп експертів не були виконані. У цілому система врегулювання спорів ГАТТ була дуже ефективним і

успішним механізмом. З більш ніж 500 справ, що розглядалися ГАТТ, понад дві третини мали успішне завершення [11, с. 64].

У 1985 р. було проведено дослідження стосовно ефективності системи врегулювання спорів у ГАТТ, в результаті чого було видано “Огляд ефективності розгляду торговельних спорів відповідно до ГАТТ та домовленостей Токіо-раунду”. У цьому огляді серед іншого вказувалося на те, що тарифи та квоти були найбільш частим предметом скарг та ці справи здебільшого вирішувалися задовільно; субсидії були менш часто предметом скарг, але задовільне вирішення цих справ мало місце значно рідше; отримання формальної згоди на створення груп експертів у цілому проходило в межах прийняттого терміну часу; прийняття доповіді груп доволі рідко відкладалося на тривалий період; для більшості доповідей груп експертів та робочих груп, прийнятих з 1948 р., середній період часу з моменту подання скарги до моменту прийняття доповіді складав 10 місяців; імплементація рішень була доволі швидкою в більшості справ і середній період часу між моментом подання скарги і до моменту імплементації рекомендацій групи експертів складав близько двох років.

Незважаючи на доволі нейтральну оцінку роботи механізму вирішення спорів за ГАТТ, неможливо не зазначити й її значні та принципові недоліки. Серед них:

- схильність всієї системи до інтересів сильних країн та певна дискримінація найменш розвинених країн;
- існування замість однієї загальної декількох різних процедур врегулювання спорів, що іноді ускладнювало обрання певного виду процедури для конкретного виду спору;
- недостатня кваліфікація та безсторонність груп експертів;
- складність розгляду спорів, які зачіпають політичні інтереси країн (Аргентина *v.* ЄС, Австралія та Канада під час Фолклендської війни 1982 р.);
- недоліки у сфері встановлення компенсаційних засобів за спричинену шкоду (їхня неефективність за скаргами невеликих країн до великих промислово розвинених країн);
- певна невизначеність, колізії та труднощі у зв’язку з участю сторін ГАТТ в інших регіональних об’єднаннях, в яких існували власні механізми врегулювання спорів;
- тривалий термін розгляду справ (зазвичай від 3 до 9 місяців);
- велика кількість спорів, що розглядалися утримувала країни від подання нових позовів;
- затягування розгляду справи та прийняття рішення;
- недостатня прозорість процедур врегулювання спорів;
- проблеми, пов’язані з виконанням прийнятих рішень.

Наявність усіх зазначених недоліків разом із неможливістю їхнього усунення без кардинальної реформи становили для сторін ГАТТ складну проблему, розв’язання якої і стало одним з основних чинників прийняття

рішення про створення СОТ.

У Міністерській декларації, що була прийнята в Пунта-дель-Есте 20 вересня 1986 р. [6] окремим пунктом зазначалося питання про вдосконалення механізму вирішення спорів шляхом більш ефективних правил та процедур щодо виконання рішень. У 1989 р. було прийняте рішення про “Вдосконалення правил та процедур вирішення спорів ГАТТ” [7], що містило положення про арбітражний розгляд та положення про те, що рішення, прийняті відповідно до ст. XXII, XXIII ГАТТ або в межах арбітражного розгляду, не можуть анулювати чи скорочувати переваги договірних сторін ГАТТ. У 1990 р. сторони ГАТТ погодили ключові засади та принципи, які повинні стати основою механізму вирішення спорів: 1) наявність безумовного права на заснування третейської групи; 2) схвалення доповідей третейської групи у чітко визначений термін не може бути заблоковано, якщо протилежне рішення не прийняте шляхом консенсусу; 3) необхідне створення інстанції для перегляду рекомендацій третейських груп; 4) у разі невиконання рекомендацій третейської групи потерпіла сторона має право на застосування контрзаходів.

Докорінна реформа системи врегулювання торговельних спорів та втілення вищезазначених принципів знайшли своє відображення в такому документі, як “Домовленість про правила та процедури, що регулюють вирішення спорів” (ДСУ) [5], що є Доповненням 2 до Марракеської угоди про створення СОТ та містить 27 статей та 4 додатки. У тексті ДСУ, включаючи додатки, вирішується більшість проблем, які були притаманні ГАТТ 1947.

Уже після кількох перших років функціонування нової системи врегулювання торговельних спорів у СОТ більшість оглядачів зійшлися на думці про більшу її ефективність у порівнянні із відповідною системою ГАТТ 1947. Уже досить значний досвід, набутий в її рамках, дає підстави для оптимізму щодо майбутнього цієї системи врегулювання спорів у сфері міжнародної торгівлі [1, с. 70].

Незмінною залишилася наявність у СОТ, так само як і в ГАТТ, трьох основних процедур розв’язання спорів: загальна процедура; процедура врегулювання спорів за участю країн, що розвиваються; процедури, пов’язані з режимом спеціалізованих угод.

Сучасний стан процедури вирішення спорів та має такий механізм.

Першою стадією є консультації між безпосередніми сторонами спору. Цей етап є втіленням мети механізму врегулювання торговельних спорів у СОТ – “забезпечити позитивне врегулювання спору” [5, ст. 4]. Якщо консультації не дають необхідного результату, сторони за взаємною згодою можуть звернутися до Генерального директора СОТ, який надає можливість скористатися добрими послугами, процедурами примирення чи посередництвом [Там само, ст. 5]. Деякі автори виокремлюють добрі послуги та посередництво в якості самостійних засобів мирного

врегулювання спорів і тому послідовники цієї концепції виокремлюють на вказаній стадії декілька етапів [2, с. 35].

Із закінченням 60-денного терміну в разі, якщо за допомогою консультацій не вдалося усунути суперечності, позивач може звернутися до Органу з вирішення спорів (далі ОРС) з проханням створити групу експертів для розгляду цієї справи. ОРС не пізніше другого засідання приймає рішення щодо створення такої групи експертів автоматично, якщо не має консенсусу щодо неприйняття такого рішення [5, ст. 5-6]. Група експертів повинна бути створена протягом 30 днів, починаючи з дня рішення ОРС, та складається з трьох осіб, кандидатури яких були запропоновані сторонам спору Секретаріатом СОТ з наявного переліку кваліфікованих осіб. Склад групи експертів узгоджується впродовж 20 днів. У разі виникнення ускладнень щодо схвалення сторонами спору запропонованих кандидатур члени групи експертів можуть бути призначені Генеральним директором СОТ [5, ст. 8 ДСУ]. Також повинно бути узгоджене коло повноважень групи експертів, якщо сторони протягом 20 днів не узгодили спеціальні повноваження, тоді застосовуються стандартні правила процедури [Там само, ст. 7]. Члени групи експертів діють в особистій якості і не підпорядковуються урядам власних країн. Функцією групи експертів є сприяння ОРС щодо виконання ним обов'язків за ДСУ та охоплення угодами [Там само, ст. 11].

Розгляд справи групою експертів також складається з певних етапів.

Розгляд справи і прийняття остаточної доповіді групи експертів щодо справи повинні відбутися за загальним правилом упродовж шести місяців, але в термінових випадках, у т.ч., коли йдеться про швидкопсувні вантажі, термін може бути скорочено до трьох місяців [Там само, ст. 12, Доповнення 3].

Доповідь групи експертів передається на розгляд ОРС, де вона підлягає схваленню протягом 60 днів після її прийняття групою експертів за умови, що жодна із сторін не повідомить про свій намір подати апеляцію або що буде досягнуто консенсусу проти схвалення цієї доповіді (ст. 12 ДСУ, Доповнення 3).

Кожна із сторін наділена правом звернутися до АО для перегляду доповіді групи експертів. АО є постійним орган СОТ, який створюється ОРС. До складу АО входять сім членів, незалежних від своїх урядів, які обираються на чотири роки з кола осіб, які мають значний авторитет в галузях права та міжнародної торгівлі, слухання проводяться колегією з трьох його членів. АО має право підтвердити, змінити або переглянути юридичні висновки та рекомендації групи експертів. Стадія апеляційного розгляду завершується прийняттям доповіді, причому предмет розгляду обмежений лише питаннями застосування права та правової інтерпретації, що містяться в доповіді групи експертів. За загальними правилами апеляційний процес не повинен перевищувати 60 днів; і в будь-якому

випадку – не більше 90 днів [5, ст. 16, 17]. Доповідь АО схвалюється ОРС протягом 30 днів і підлягає безумовному прийняттю сторонами до виконання, якщо тільки її не буде відхилено на основі консенсусу [Там само, ст. 16, 17].

У тому разі, якщо негайне виконання цих рекомендацій визнається непрактичним, тоді ОРС встановлює певний “прийнятний термін часу” для виконання [Там само, ст. 21 (3)].

Якщо відповідна сторона – член СОТ не дотримується встановленого “прийнятного терміну часу”, вона зобов’язана вступити у переговори з позивачем, з тим щоб визначити взаємоприйнятну компенсацію. Така компенсація може надаватися у вигляді тарифних знижок у тих сферах, які представляють найбільший інтерес для позивача чи в іншому вигляді [5, ст. 22 (2)]. У тому разі, якщо протягом 20 днів не буде узгоджена задовільна компенсація, позивач може звернутися до ОРС з вимогою санкціонувати призупинення поступок чи зобов’язань щодо відповідача [Там само (2)].

ОРС протягом 30 днів після закінчення “прийнятного терміну часу” повинен надати позивачеві дозвіл на призупинення поступок або інших зобов’язань, якщо тільки він не вирішить шляхом консенсусу відхилити цю вимогу позивача [Там само (6)]. За загальним правилом, таке припинення поступок має застосовуватися в тому самому секторі, що є об’єктом спору, однак, якщо це є практично неможливим або неефективним, тоді припинення поступок може здійснюватися і в інших секторах тієї угоди, на якій ґрунтуються відповідні правовідносини. Якщо ж і це є неможливим або неефективним, тоді, за наявності досить серйозних обставин, припинення поступок може бути санкціонованим і за “іншою охопленою угодою” [Там само (3)]. Санкції, які застосовуються до відповідача, розглядаються лише як тимчасові, тобто вони застосовуються з метою стимулювати виконання стороною норм права ГАТТ/СОТ або усунення зроблених нею порушень цих норм.

ОРС продовжує нагляд за виконанням затверджених рекомендацій та постанов, і справа не знімається з порядку денного до її повного врегулювання (ст. 21 (6) ДСУ). Разом з тим ст. 22 ДСУ передбачає можливість арбітражного розгляду щодо рівня, процедури та принципів застосування санкцій.

Зробимо такі висновки.

1. Система врегулювання спорів СОТ пройшла складний шлях еволюції двох протилежних підходів: від суто дипломатичного врегулювання в післявоєнний час через певний симбіоз дипломатичного та юридичного у 1970 – 1980-ті рр. до юридичного підходу з елементами дипломатичних процедур на сучасному етапі.

2. Розглянуті етапи і процедури врегулювання торговельних спорів у рамках СОТ суттєво відрізняються від відповідних процедур ГАТТ. У

зв'язку з такими докорінними змінами вдалося позбутися більшості таких недоліків попередньої системи, як широкі можливості затягування процедури, невизначеність строків розгляду, певна дискримінація країн, що розвиваються та ін. Вкрай важливим нововведенням стало створення постійного Апеляційного органу.

3. Через такі докорінні зміни, система вирішення спорів СОТ знову знаходиться лише на стадії формування і має певні нерегульовані елементи.

4. Перспективними напрямками реформування системи врегулювання спорів СОТ на сучасному етапі є розширення кола прав приватних осіб, уточнення процедури та повноважень ОРС, Апеляційного органу.

Подальший розвиток та вдосконалення процедур врегулювання спорів є вкрай важливим, оскільки довіра до СОТ як до економічної організації світового масштабу багато в чому залежатиме від їхньої прозорості та ефективності.

Література:

1. *Мережко О.О., Нелін М.І.* // Правове регулювання світової торгівлі: Навч. посіб. – К.: Наук. думка, 1999. – 101 с.

2. *Пушмин Э.А.* Посредничество в международном праве. – М., Междунар. отн., 1970. – 167 с.

3. *Смбатян А.С.* Международные торговые споры в ГАТТ/ВТО: избранные решения (1952 – 2005 гг.). – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 344 с.

4. *General Agreement on Tariffs and Trade 1994*, Apr. 15, 1994, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, The Legal Texts: The Results Of The Uruguay Round Of Multilateral Trade Negotiations 17 (1999), 1867 U.N.T.S. 187, 33 I.L.M. 1153 (1994).

5. *Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes*, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 2, The Legal Texts: The Results Of The Uruguay Round Of Multilateral Trade Negotiations 354 (1999), 1869 U.N.T.S. 401, 33 I.L.M. 1226.

6. *Contracting Parties*, Punta del Este Ministerial Declaration on Uruguay Round, 20 September 1986, BISD 33S/25.

7. *Improvements to the GATT Dispute Settlement Rules and Procedures*, BISD 36S/61-67.

8. *Decision on Procedures under Article XVIII*, B.I.S.D. 14S/18 (Apr. 5, 1966); *Understanding Regarding Notification, Consultation, Dispute Settlement and Surveillance of 28 November 1979*, GATT BISD, 26th Supp., (1979) p. 210-215.; *Agreed Description of the Customary Practice of the GATT in the Field of Dispute Settlement*, GATT BISD 26th Supp., (1979) p. 215-218.; *Declaration on Dispute Settlement Procedure adopted at the 38th Session Ministerial Conference 1982*, GATT BISD 29th Supp., (1983), p. 9.; *Decision on Dispute Settlement Procedures adopted at the 40th Session*, GATT BISD

31st Supp., (1985), p. 9.

9. *Davey William J.* Dispute Settlement in GATT, 11 *Fordham International Law Journal*, 51, 99-103 (1987).

10. *Jackson John H.* *The World Trading System: Law and Policy of International Economic Relations*. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 1997.

11. *Jackson John H.* *The World Trade Organization: Constitution and Jurisprudence*, London: Chatham House Papers, Royal Institute of International Affairs, 1998.

12. *Hudec R.E.* *The New WTO Dispute Settlement Procedure* // *Minnesota Journal of Global Trade*. – 1996. – P. 1 – 53.

13. *Van den Bossche Peter.* *The Law and Policy of the World Trade Organization: text, cases and materials*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – XXXVIII. – 737 p.

14. *Zimmermann Thomas.* *Negotiating the Review of the WTO Dispute Settlement Understanding*, MPRA paper № 4498, 16.07.2007 // <http://mpr.ub.uni-muenchen.de/4498/>. – 350 p.

Надійшла до редколегії 20.05.2008 р.